

**ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅ ՄԱՍՈՒԼԸ «ՄԱՍՈՒԼԻ ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ»
ԵՎ ԳՐԱԶՆՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ**

1908 թ. Օսմանյան կայսրությունում սահմանադրության հռչակումով վերացվեց գրաքննությունը, և արևմտահայ մամուլը սկսեց ազատ գործել՝ ձեռք բերելով ազգային-քաղաքական նոր բովանդակություն¹: Հողվածում ներկայացվում է գրաքննության վերացման և վերահաստատման կարճ շրջանում արևմտահայ մամուլի հետ տեղի ունեցած փոփոխությունները՝ չանդադառնալով Օսմանյան կայսրության մյուս ազգությունների պարբերական մամուլի լուսաբանմանը, որոնց հետ կատարվում էր գրեթե նույն իրողությունները: Ինչպես նշում է արևմտահայ լրագրող Ենովք Արմենը, մամուլի ազատությունը, որքան կազդուրիչ ազդեցություն կարող էր ունենալ մտավորական կյանքի վրա, նույնքան էլ վտանգավոր էր, քանի որ լրագողները, «երկար տարիներ վարժված լինելով միայն դեկավարվելու, անպատրաստ էին իրենց առջև բացված ծովագնացությանը»: Սահմանադրության հռչակումից հետո տիրող համատարած ոգևորության պայմաններում արևմտահայ մամուլը դարձավ անմախքնաբան գարգացումների բեմադարձակ²:

1908 թ. հուլիսի 10/23-ին Օսմանյան սահմանադրության հռչակումն անակնկալ էր թուրք հասարակության համար, քանի որ գրաքննությունը հետևողականորեն թաքցնում էր ծավալվող իրադարձությունները: Միայն հուլիսի 10-ի առավոտյան թերթերում գետեղված մի կարճ պաշտոնական հաղորդագրություն՝ «Վեհափառ կայսրը բարեհաճել է սահմանադրություն շնորհել» բովանդակությամբ, տեղեկացնում էր սահմանադրության հռչակման մասին: Այնուհետև թերթերը իրար հաջորդող հավելվածներով ծանուցում էին մամուլի ազատության, կայսրության բոլոր ժողովուրդների հավաստության, բանտարկյալների ազատ արձակման և շնորհված այլ արտոնությունների մասին: Հաջորդող օրերին լրագրերը լի էին «օսմանցիներին ազատություն պարգևելու» համար սուլթանին ուղղված օրհնություններով: Ուսումնասիրված բոլոր արևմտահայ թերթերում բազմաթիվ էին սահմանադրության հռչակումն ողջունող և դրույթները վերլուծող հոդվածները: «Բյուզանդիոն»-ում լույս տեսավ Բյուզանդ Բեչյանի հեղինակությամբ խմբագրականների շարք՝ «Պատմական տարին 1908. «Համիտեան» ռեժիմը տապալված-ազատություն ի Թուրքիա. Հայ ազգն 1908 թ. յեղափոխութեան մեջ» խորագրով: Թուրքական մամուլի դեկավարները կասկա-

ծանրով էին վերաբերվում հռչակված սահմանադրությանը՝ մտավախություն ունենալով, որ այն կազմակերպված է սուլթանական պալատի պաշտոնյաների կողմից՝ ժողովրդին ստուգելու նպատակով: Թեև մայրաքաղաքում կազմակերպվում էին ազատությունը փառաբանող հավաքներ, բայց դեռ սուլթանի հանդեպ վախն առկա էր, նույնիսկ որոշ թերթեր որոշակի մտավախությամբ տպագրեցին վերոհիշյալ պաշտոնական հաղորդագրությունը³: Արևմտահայ պարբերականների անհեռատես և զգուշավոր դիրքորոշմանն է անդրադարձել Ենովք Արմենը՝ նշելով, որ պոլսահայ մամուլի համար առաջին փորձությունը եղավ մարտի 31-ի հակասահմանադրական շարժումը, երբ որոշ թերթեր («Մանգումեն», «Ժամանակ», «Արևելք») շտապողականություն ցուցաբերելով, բարձր գնահատեցին բռնապետության վերադարձն ազդարարող շարժումը, այնինչ, եթե վախենում էին դրանք քննադատել, կարող էին միայն արձանագրել դեպքերը⁴:

1908 թ. և դրան հաջորդող մի քանի տարիներին արևմտահայության կյանքում շարունակում էին իրենց հասարակական ու մշակութային կարևոր նշանակությունը պահել «Բյուզանդիոն» (1886-1918 թթ., տնօրեն՝ Բ. Քեչյան) և «Մանգումեն-ի Էֆքյար» (1866-1919 թթ., հրատարակում էր հայերեն, տնօրեն՝ Հ. Գայսերյան) օրաթերթերը և «Արևելյան մամուլ» շաբաթաթերթը (հրատարակվել է մինչև 1909թ): Սակայն ազդեցիկ թերթերի մի մասը, ինչպես «Մասիսը», «Մուրհանդակը», «Ծաղիկը» (կանանց շաբաթաթերթ), «Երկրի ձայնը», «Հանրագիտակը», «Արշալույսը», «Արձագանքը» և այլ պարբերականներ 1908 թ. հետո դադարեցին հրատարակվել, որը հավանաբար պայմանավորված էր հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած տեղաշարժերով, որոնց հիմքում ընկած էին Օսմանյան կայսրությունում ծավալված քաղաքական փոփոխությունները:

Դարասկզբին՝ մինչև Աբդուլ Համիդի բռնապետության ավարտը, Կ. Պոլսում և Չմյուռնիայում լույս էին տեսնում շուրջ երկու տասնյակ հայկական պարբերականներ, իսկ 1908 թվականից մինչև Մեծ եղեռնը՝ ավելի քան 120 թերթեր և ամսագրեր⁵: Հեղափոխությունից հետո սկսեցին լույս տեսնել Կ. Պոլսում՝ «Ժամանակ» (1908-1914 թթ.), «Կոհակ» (1909-1914 թթ.), Չմյուռնիայում՝ «Դաշինք» (1909-1919 թթ.), «Աշխատանք» (1910-1914 թթ.) թերթերը և այլն: Ազատ մամուլի ժամանակաշրջանում կարևոր երևույթ էր այն, որ Կ. Պոլսում և զավառներում հայտնվեցին ազգային կուսակցությունների հրատարակությունները, որպիսիք մինչ այդ բացառապես լույս էին տեսնում արտասահմանում: 1908-1914 թթ. Կ. Պոլսում հրատարակվում էին Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության «Ազատամարտ» (1909-1912 թթ.), «Բազին» (1911-1912 թթ.), «Ազդակ» (1912-1913 թթ.), «Շանթ» (1913-1914 թթ.) և այլ պարբե-

րականներ, Վերակազմյալ հնչակյանների «Առավոտը» (1909-1922 թթ.), Հնչակյան կուսկցության «Կայծը» (1911-1914 թթ.), «Նոր աշխարհը» (1912 թ.), սահմանադրական ռամկավարների «Արևելյան մամուլ» (1908-1909 թթ.), սոցիալ դեմոկրատների «Նոր հոսանքը» (1909 թ.) և այլն⁶: Նոր լույս տեսնող թերթերի մեջ եղան այնպիսիք, որոնք միայն մի քանի թողարկումներ ունեցան («Քնար հայկական»՝ 3 թիվ, «Օգգապագ»՝ 3 թիվ, «Դրախտ»՝ 8 թիվ, «Լիա»՝ 5 թիվ, «Չայն կրթության»՝ 1 թիվ և այլն)⁷: Հայ լրագրությունն իր նյութական և քաղաքական գոյությունը պահպանելու համար կրում էր բազմաթիվ ստորացումներ, քանի որ «սպառում չի գտնելով դադարելուն հետ, կար նաև նվիրագործուած անբարոյականություններու մէջ թերացած ըլլալուն համար գրաքննութեան կողմէն խափանելուն վտանգը»: Հայ լրագրատերերից շատերը, հովանավորվելով կառավարության կողմից, իրենց թերթերը գերծ պահեցին գրաքննության երթարկվելուց և մրցակից թերթերն էլ փակել տվեցին⁸:

Մամուլի ազատության այդ շրջանում թերթերն իրենց անվանումներին ավելացնում էին «ազատ», «անկախ», «ժողովրդական» վերտառությունները, որոնք հատակ պատկերացում չէին տալիս այդ թերթերի քաղաքական ու կուսակցական կողմորոշման մասին, ինչպես դա եվրոպական թերթերի պարագայում էր (ազգայնական, հանրապետական, ընկերվարական, հակակղերական, արքայական և այլն)⁹, սակայն դրանով նրանք ցանկանում էին ընդգծել իրենց ոչ կուսակցականություն: Արևմտահայ մամուլի էջերում մեծ տեղ էին զբաղեցնում պոլսահայ մամուլի ներկա վիճակի թերություններն ընդգծող հոդվածները: Կարծիքներ էին հրապարակվում, որ մեծ քանակությամբ թերթեր ունենալու փոխարեն արևմտահայությանն անհրաժեշտ են առողջ բովանդակությամբ մի քանի պարբերականներ, որոնց ուշադրությունը կսևեռվեր հայ ժողովրդի տնտեսական և ֆիզիկական չլուծվող խնդիրների վրա¹⁰:

1908 թ. սեպտեմբերի 26-ին Կ. Պոլսում գումարվեց պոլսահայ մամուլի ներկայացուցիչների ժողով, որտեղ որոշվեց հայկական պարբերականների միջև քաղաքական համաձայնություն մշակել՝ վերջ տալով փոխադարձ վարկաբեկումներին, լրագրողական շանտաժին, գրագողությանը, նպաստել հեղինակների իրավունքների պաշտպանությանը, ստեղծել ավելի մոտ և անկեղծ հարաբերություններ տարբեր ազգություններին պատկանող պարբերականների շրջանում: Սույն հայտագիրը բացի «Բյուզանդիոն»-ի ներկայացուցից, ստորագրեցին «Արևելք», «Ծաղիկ», «Հայրենիքի քնար», «Ճեփտէի շարքիյէ», «Մանգումէ», «Սուրհանդակ» թերթերի արտոնատերերը¹¹:

Արևմտահայ մամուլի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ասել, որ պոլսահայ մամուլին միշտ էլ հատուկ է եղել անհամադրոժողական վերաբերմունքը միմյանց նկատմամբ, և սահմանադրության հռչակումը հնարավորություն ընձեռեց մրցակից թերթերին՝ արտահայտելու տարիներ շարունակ կուտակված անձնական հակակրահները: Թերթերը սկսեցին միմյանց վարկաբեկել և քննադատել, մամուլը լցվեց համիդյան վարչակարգի օրոք լրտեսությամբ ու մատնությամբ զբաղվող մարդկանց մեղակցումներով: Սահմանադրության հռչակման առաջին օրերին Կ. Պոլսում ծավալված դեպքերի ակնանատես արևմտահայ գրող, հասարակական գործիչ Հակոբ Սիրունին փաստում է, որ գրաքննության վերացմամբ մարդիկ կորցրել էին իրենց խոսքի արժեքը և, քանի որ ազդեցիկ լուրերի պահանջարկ կար, գրում էին այն, ինչ թելադրում էին իրենց կամ այն, ինչ լսում էին փողոցում: Թերթերում մեծ տեղ էր հատկացված բռնապետության տարիների վերապրումներին, խոսվում էր համիդյան վարչակարգի պատճառած վնասների և ավերածությունների մասին. ժողովրդին հոգեհարազատ այդ բուռն հրատարակություններում կենդանիների անուններն էին ընտրված Աբդուլ Համիդին որակելու համար¹²:

Ժամանակակիցներն իրենց հուշագրություններում բազմիցս անդրադառնում են այն թեմային, որ գուցե հայ իրականությունից դուրս գտնվողի համար դժվար էր պատկերացնել, որ սահմանադրության հռչակումը՝ նույնիսկ իր ձևական բնույթով, նշանակալից երևույթ էր արևմտահայության համար, և չկար մի հայ, ով ուրախությամբ լցված չլիներ: Բոլորը հավատացած էին, որ վերջ կդրվի երկարատև բռնապետությանը, հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացվող հալածանքներին, մշտական ջարդերին և կողոպուտին¹³:

Դեպքերի հետագա ընթացքը հետզհետե բոլորին համոզում էր, որ հակառակ երիտթուրքերի վերահաստատած սահմանադրության, նրանց կառավարման ձևը ոչ միայն հարազատ էր հին վարչակարգին, այլև ավելի դաժան և վճռական էր իշխանությունը պահպանելու մրցապայքարում: Թեև կառավարությունը ամուր հենարան ձեռք բերելու համար սկզբնապես որոշ գիշումներ էր անում ազգային փոքրամասնություններին՝ թույլատրելով նրանց բացել դպրոցներ, թատրոններ, հրատարակել թերթեր, ամսագրեր, գրքեր, ծառայել բանակում, սակայն այդ ամենը ձևական բնույթ ուներ: Կառավարության մշակած մամուլի, ժողովների, միությունների ազատության մասին լիբերալ օրենքներն անկենսունակ էին մնում, քանի որ երիտթուրքերը համակված էին համաթուրքական կայսրության հիմնման գաղափարով: Շուտով իթթիհատական իշխանություններն ընդունում են արհմիությունները, ազգային կուսակցությունները, գործադուլներն արգելող օրենքներ: Ամենուրեք,

փոքր ընդմիջումներով հաստատում են ռազմական դրություն և մամուլի գրաքննություն¹⁴:

Արևմտահայ մամուլի նկատմամբ գրաքննության ճնշումների աստիճանական ուժեղացումն ու շարունակական ընթացքը սկսվել էր օսմանյան գրաքննության սկզբնավորումից (1850-60-ական թթ): Այն կասեցվեց համիդյան բռնապետության տապալումով, որից հետո երիտթուրքերը կիրառեցին գրաքննական բռնությունների մի նոր համակարգ: Գրաքննությունը Թուրքիայում անմիջականորեն արտացոլել է երկրում քաղաքական վարչակարգերի փոփոխությունները: 1880-ական թթ. արևմտահայ մամուլի նկատմամբ գրաքննության ճնշումներն ամասելի չափերի հասան, իսկ 1894-1896 թթ. կոտորածների ընթացքում և մինչև բռնապետության ավարտն արևմտահայ մամուլն ու հրապարակախոսությունը հայտնվեցին գրաքննության կատարյալ տիրապետության տակ¹⁵:

1908 թ. երիտթուրքերի հեղաշրջումից հետո պարբերական մամուլի գործունեության համար սկսված բարենպաստ ժամանակաշրջանը, պայմանավորված գրչաքննական հսկողության վերացմամբ, մեծ ոգևորություն առաջացրեց արևմտահայ մտավորականության շրջանում: «Ինչ ծանր անարգանք էր մարդկային հանճարուն այն ատելի և անմիտ գրաքննության ներկայությունը մամուլն քով: Այդ խավարի պաշտոնեայք խույս տվին լույսեն, կը հուսանք, որ ալ չվերադառնան», - գրում է արևմտահայ գրող-հրապարակախոս Թեոդիկը (Թեդորոս Լաբճինճյան) 1909 թ. «Ամենուն տարեցույցում»¹⁶: Նշված շրջանում ընդլայնվել էր արևմտահայ մամուլի հասարակական նշանակությունը, նոր որակներ էր ստացել հրապարակախոսությունը, արժեքավոր էր հատկապես երիտթուրքական վարչակարգի բացահայտ կամ քողարկված, բայց և ընկալելի քննադատությունը: Սակայն, սահմանադրության հաստատումից շատ չանցած, նորից գրաքննություն հաստատվեց երկրի մեջ. կառավարության տեսակետին անհամապատասխան որևէ արտահայտություն կամ դեպքերի սխալ արձագանք հաճախ բերում էր այս կամ այն թերթի ժամանակավոր դադարեցմանը: Մասնավորապես Կ. Պոլսի բոլոր թերթերը ճաշակել էին գրաքննության այս դառնությունը: Չնայած իր վերապահ և զգուշավոր ուղղությամբ՝ «Ժամանակ»-ը ևս մի քանի անգամ դատապարտվեց ժամանակավոր դադարումներին¹⁷:

Կիլիկիայի կոտորածներից հետո երիտթուրքական իշխանությունները սաստկացրին արևմտահայ մամուլի նկատմամբ հետապնդումները: «Չայն հայրենյաց» շաբաթաթերթը հաղորդում է, որ «Մանգումեն-ի էֆքյարում» տպված «Ընդհանուր ջարդ» հոդվածի համար Ա. Բյուրքճյանը և թերթի արտոնատերը ենթարկվել են հետապնդումների,

նրանց գործերը հանձնվել են Պատերազմական ատյան, իսկ «Բյուզանդիոն» օրաթերթի հրատարակումը դադարեցվել է (տուգանքների ենթարկվեց և առժամանակ դադարեցվեց նաև «Մանգումե-ի էֆքյա-րը»)՝¹⁷։ Մամուլի նկատմամբ վերսկսված հետապնդումների առիթով Թեոդիկը գրում է. «Տպագրական տեսչության մոլեգնոտ հարկերի տակ վերստին իր կեղակարծ ներկայությունն էր դրել» գրաքննությունը, որի նպատակն էր «սանձել մասնավորապես իրերապարսավ պայքարը» և հատկապես «իրենց կապանքները թոթափած... տարիների բռնակալության դեմ քինահույզ հարձակումներ» գործող լրագրողներին¹⁹։ Նոր իշխանությունների վարած քաղաքականությունից դժգոհ թուրքական մամուլի շատ նեկայացուցիչների բողոքն արտահայտվում էր մամուլի էջերում։ Այդ իսկ պատճառով շուտով գրաքննության ենթարկվեց նաև թուրքական մամուլը. անգամ մի քանի թերթերի ղեկավարներ ու լրագրողներ սպանվեցին²⁰։

Հատկանշական է, որ սահմանադրական վարչաձևը բռնակալությունը տապալելու համար իր «Ժողովրդավարական» գաղափարները տարածելուց հետո վերահաստատեց գրաքննությունը²¹։ Բանն այն է, որ երիտթուրքերը մեկ տարվա անհաջող փորձից հետո հասկացան, որ «հայրենասիրության» տակ թաքնված պանթուրքական գաղափարները չէին զարգանում ոչ թուրք ժողովուրդների շրջանակներում, որից հետո հանգեցին բռնի մեթոդների իրականացման եզրակացությանը²²։

Փաստորեն, մամուլի ազատության հռչակումից մեկ տարի անց սուլթանի և կառավարության հասցեին հնչող քննադատությունը վերացնելու անվան տակ Խորհրդարանը մշակեց մամուլի նոր օրենք, որով խոսքի և գրի ազատության դեմ սահմանափակումներ դրվեցին։ Այս օրենքը վրդովմունք առաջացրեց մամուլի ներկայացուցիչների շրջանում²³։

Այսպիսով գրաքննության վերացումն ի սկզբանե երիտթուրքական կառավարության կողմից ձևական բնույթ էր կրում, որի նպատակն իրենց նորաստեղծ կառավարության լիբերալ կարգախոսներին՝ «եղբայրություն, ազատություն, հավասարություն» համապատասխանող քաղաքականություն վարելու տպավորություն ստեղծելն էր։ Սակայն գրաքննության կասեցմամբ կայսրությունում տեղի ունեցող դեպքերին տրված քննադատական արձագանքները սկսեցին իջեցնել սահմանադրությունը վերահաստատած կառավարության վարկանիշը, որի արդյունքում Խորհրդարանը չուսացրեց մամուլի ազատությունը սահմանափակող օրենք ընդունել։

Այնուամենայնիվ, վստահ կարող ենք ասել, որ 1908 թ. սկսվում է արևմտահայ մամուլի զարգացման մի առանձին փուլ. բարձրանում է մամուլի ոչ միայն մշակութային, այլև ազգային-քաղաքական դերը։

Այս շրջանում մամուլը, ըստ հմարավորին, իր քննադատական կարծիքն է հայտնել արևմտահայության կյանքում տեղի ունեցող գործընթացներին, խոր արձագանք է տվել Ադանայի կոտորածներին, մամուլի ազատության դեմ երիտթուրքական կառավարության իրականացված քայլերին, արևմտահայության հողագրկման և հայերին հուզող այլ խնդիրներին:

TATEVIK GHALTAKHCHYAN
(AGMI)

THE WESTERN ARMENIAN PRESS IN THE PERIOD OF REESTABLISHMENT OF THE “FREE PRESS” AND CENSORSHIP

After the Young Turks' 1908 revolution the 1876 constitution was reconstructed in the Ottoman Empire. The Western Armenian periodical media began its free activity after the abolition of the censorship control. But in reality all these liberal steps had formal character. Shortly for abolishing the criticism address to the Government, Parliament accepts a law on limiting the free speech.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. 1908 թ. երիտթուրքերի հեղափոխության հետևանքով Օսմանյան կայսրությունում վերականգնվեց 1876 թ. սահմանադրությունը, և երկրում առժամանակ հաստատվեց մամուլի ազատություն: Երիտթուրքերի հեղաշրջումից հետո հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքների և քաղաքական կուսակցությունների դիրքորոշման փոփոխություններին է անդրադարձել Ա. Համբարյանը և կուսակցական պաշտոնաթերթերի հրապարակումների միջոցով ներկայացրել նրանց վերաբերմունքն երիտթուրքերի հեղաշրջմանը՝ անդրադառնալով նաև ինչպե՞ս սահմանադրության էությանն ու որոշ դրույթներին: Համբարյան Ա., Հայ հասարակական քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին (XIX դարի վերջ - XX դարի սկիզբ), Ե., 1990:

2. Ենովք Արմեն, Թրքա-հայ գրականությունը մամուլի ազատութեան քակաւանին, Դալաթիա, 1909, էջ 10:

3. Տե՛ս Միլունի Հ., «Ազատամարտ»-ի սերունդը, Հայրենիք, Բոստոն, 1924, N 7, էջ 74:

4. Ենովք Արմեն, նշվ. աշխ., էջ 13:

5. Օսմանյան կայսրությունում գրաքննության կասեցմամբ հարյուրավոր նոր պարբերականներ հրատարակվեցին, ինչպես դա հետևեց Ֆրանսիական հեղափոխությանը: Տե՛ս Keskin T., Feminist/Nationalist Discourse in the First year of the Ottoman Revolutionary (1908-1909), Redings from the Magazines of

“Demwt, Mehashi an Kadin” (Salonica), The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Ankara, 2003. Հեղափոխությունից հետո լույս ընծայված պարբերականների ընդհանուր թիվը ներկայացնելու համար հեղինակը մեջբերում է տարբեր աղբյուրներ. դրանցից մեկի համաձայն, եթե 1879-1907 թթ. լույս էին տեսնում 103 թուրքալեզու թերթեր, ապա միայն 1908 թ. հրատարակվեցին 240 նոր պարբերականներ, իսկ, ըստ մեկ այլ աղբյուրի, 1908 թ.՝ նոր թերթերը 353 էին, 1910 թ.՝ 130, 1911 թ.՝ 124:

6. Խառատյան Ա., Արևմտահայ մամուլը XX դարի սկզբին, Ժողովրդագրական (Տեսության և պատմության հարցեր), պ. Ա, Ե., 1999, էջ 79-81:

7. Խաչատուրեան Ա., Էջ մը հայ մամուլի պատմութենէն Պոլսո «Ազդակ» շաբաթաթերթը, Հասկ հայագիտական տարեգիրք, նոր շրջան Բ.-Գ. տարի, 1981-82, Անթիլիաս, էջ 211:

8. Ենովք Արմէն, նշվ. աշխ., էջ 43:

9. Ենովք Արմէն, նշվ. աշխ., էջ 16:

10. Չայն հայրենյաց, Կ. Պոլիս, 17-30.VI.1909:

11. Հայրենիքի քնար, Կ. Պոլիս, 27 սեպտեմբերի, 1908, էջ 155-156:

12. Ապո-իւ-Համիտի վերջին խաղը, Կ. Պոլիս, գրատուն Պ. Պալենց, 1909, էջ 32:

13. Թագուրեան Գ., Երազանքի ու տագնապանքի տարիներ 1908-1915, Գահիրէ, 1961, էջ 14:

14. Հովսեփյան Մ., Կ. Պոլսի ՀՀԳ մամուլը ազգային-ազատագրության ջրհակիր 1909-1915 թթ., Ե., 2003, էջ 28:

15. Այս մասին մանրամասն տե՛ս Խառատյան Ա., Արևմտահայ պարբերական մամուլը և գրաքննությունը Օսմանյան Թուրքիայում (1857-1908), Ե., 1989, էջ 18:

16. Ադանալյան Մ., Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույցը» 1907-1929, Ե., 1981, էջ 27:

17. Տե՛ս Ազատեան Թ., Ժամանակ քառասնամյա հիշատակարան 1908-1948, Կ. Պոլիս, էջ 141:

18. Չայն հայրենյաց, Կ. Պոլիս, 10-23.IV.1909: «Կոհակ» շաբաթաթերթին իր առաջին համարում տխուր զուգադիպություն է համարում այն, որ «Կոհակը» սկսեց հրատարակվել այն ժամանակ, երբ Կ. Պոլսում մեկը մյուսի հետևից փակվում էին հայ պարբերականները:

19. Ամենուն տարեցույցը, Կ. Պոլիս, 1916-1920 թթ., էջ 270:

20. Ahmarian J., Turkey has Recognized the Armenian Genocide (1895-1923), Los Angeles, 2010, p. 18.

21. Չայն հայրենյաց, Կ. Պոլիս, 26, VI-9.VII: 1895-1908 թթ. երիտթուրքերի՝ մամուլի միջոցով բռնապետական կարգերի դեմ պայքարելու մասին տե՛ս Желтяков А., Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729-1908), М., 1972, с. 239-291.

22. Ջարևանդ, Միացյալ, անկախ Թուրանիա, Ե., 1993, էջ 36:

23. Տե՛ս Տեր-Խաչատուրեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 223: